Časopis Národního muzea. Řada historická
Journal of the National Museum (Prague). Series Historia
185 • 1–2 • 2016 • (p. 17–26)

Mlynáři v proudu pověstí

Šárka Mašková Janotová

Abstract: Millers in Legend
The particular nature of the milling craft, the technical complexity of milling equipment and hydraulic engineering, as well as the location of mills, ideally on the edge of towns and villages, meant that millers became a common subject of folklore and legends in particular. In these, millers took on the role of hard-working and honest people, but also as crooks and people engaged in witchcraft. In addition to these legends, a whole range of stories were told of hastrman water spirits and devils and demons which in some way belonged to the mills. This study aims to present a number of these stories and use them to reveal the principle for the creation of different legends and their subsequent delivery and propagation.

Key Words: Mills – Millers – Legends – Czech Lands

Contacts: Mgr. Šárka Mašková-Janotová, Státní oblastní archiv v Praze – Státní okresní archiv Benešov a Ústav hospodářských a sociálních dějin Filozofické fakulty Univerzity Karlovy; e-mail: janotova.s@seznam.cz

Pověst je žánr folklorní epiky, se kterým máme zkušenost všichni. S pověstmi jsme se setkávali od dětství, a to nejen v běžném životě rodiny, mezi přáteli, ale také ve školách a literatuře. Vedle regionálních pověstí, které nám byly okolím zřejmě nejčastěji prezentovány, šlo především o nejstarší pověsti české, se kterými nás učitelé seznámili již na základní škole. Mezi často vyprávěné příběhy se řadí také pověsti o mlýnech a mlynářích, jimž je tento krátký příspěvek věnován. Známá specifičnost a složitost mlynářského řemesla, technická náročnost mlýnských strojů a vodních staveb i sama odlehlost mlýnů vedla k tomu, že se mlynáři stali častým a oblíbeným námětem pověstí a pohádek.[1] Mlynáři byli podobně jako myslivci či pastýři spojováni s přírodními živly, a proto je také lidé slučovali s kouzly.[2] V lidových vyprávěních tak najdeme na jedné straně mlynáře ztělesňující hrdost, pracovitost a poctivost, na druhé straně pak nalézáme příběhy, v nichž vystupují jako lakomci, šejdíři, čarodějníci, a mnohdy dokonce i vrazi. Téma mlynářských pověstí se svým způsobem může zdát velmi jednoduché, neboť pověstem byla v minulosti věnována ve folkloristice značná pozornost, která se nevyhnula ani motivům, jež nalezneme také v prostředí mlýnů. Na druhou stranu tvoří témata pověstí, vztahujících se k mlýnům, velmi široké

1 K tomuto tématu viz Johannes Mager – Günter Meissner – Wolfgang Orf, *Die Kulturgeschchihte der Mühlen*, Leipzig 1988.

2 Heslo Čáry a kouzla, in: *Lidová kultura*, Národopisná encyklopedie Čech, Moravy a Slezska, věcná část O–Ž, Praha 2007, s. 98.

spektrum a jednotlivé syžety jsou mnohdy složitější a v budoucnu si jistě zaslouží hlubší analýzu, která se zaměří na problematiku konkrétních námětů, jejich rozšíření a oblibu. S pověstmi jsou samozřejmě spjaty i kramářské písně[3] a další folklor, neboť od sebe vzájemně jednotlivé motivy a prvky přebíraly.

Předkládaný příspěvek si klade za cíl představit rámec nejběžnějších pověstí, které se vyprávějí o mlýnech, a jejich prostřednictvím poodhalit možnosti jejich vzniku a následné podání. Hlavní část příspěvku tvoří výklad jednoho z nejznámějších příběhů, který je vázán k mlynářskému prostředí, a to pověsti o synu zavražděném mlynářskými rodiči. Nejedná se však v žádném případě o zevrubný folkloristický příspěvek ani o analytickou práci, která má rozebrat konkrétní pověsti z hlediska dějinného vyprávění příběhů. Jde o příspěvek, pro nějž je zásadní prvek mlýnů a mlynářů, a má tak spíše poukázat na pestrost mlynářských pověstí a způsoby jejich případného šíření. Vedle zřejmě nejznámější české pověsti o zavražděném synu je pak s ohledem na regionální zaměření autorky[4] přiblížena pověst o Bedrčském mlýnu u Benešova, na kterém je ukázán jeden z možných způsobů vzniku a vývoje pověsti.

Mlýny a mlynáři v proudu pověstí

V průběhu dějin se vyvíjí nejen přístup lidí k pověstem, ale i pohled na mlynářské řemeslo. Někdy je nazírání změněno jakýmsi dosazeným pohledem zvenčí. Do jisté míry tomu tak bylo i v období národního obrození, kdy mlynáři získali pověst venkovských intelektuálů a národních buditelů a kdy se stali určitým nacionálním symbolem. V 19. století na území českých zemí probíhá emancipace v kulturním, jazykovém a nakonec i hospodářském prostředí, a právě do všech těchto sfér mlynářství zasahovalo. Probíhající romantismus a návrat k přírodě je mámen často idylickým usazením mlýnů v krajině a hospodářský nacionalismus z konce století se snaží mlynáře vykreslit jako ikonického představitele české obživy, na němž závisí rolnictví a tím vlastně i ostatní živnosti.[5] Tyto aspekty vedly k zidealizování mlynářského povolání a k zájmu o pověsti, které souvisely s mlýny, případně byly do prostředí mlýnů dosazeny. Jinak tomu ale bylo například v 50. letech 20. století, kdy mlynáři byli naopak spojováni, v duchu tehdejší politické rétoriky, s podvratným kapitalistickým živlem a vykořisťovatelem obyčejných lidí na venkově a ve městech. K tomu bylo využíváno i válečných událostí, kdy byly připomínáni mlynáři, na které dopadlo podezření z kolaborace. Upozorňovalo se na jejich mletí na černo a na vysoké ceny poskytovaných služeb. V prvním případě se skutečně pohled na mlynáře zidealizoval a pověsti o nich byly

3 Viz materiály z činnosti Františka Haise (1818–1899), rukopisy kramářských písní pamětí v Etnografickém oddělení Národního muzea; Literární archiv Památníku národního písemnictví, fond Hais František; Moravský zemský archiv v Brně, fond Bartoš František.

4 Studiem mlýnů v širší oblasti středního Povltaví se autorka věnuje již několik let.

5 Viz Šárka Mašková Janotová, *„Člověk musí mlít, když voda teče.“ Vývoj mlynářského řemesla v 1. polovině 20. století*, in: T. Hradecký (ed.), České, slovenské a československé dějiny 20. století IX, s. 311–320.

oblíbeným námětem, který se postupně dostával také do literatury, filmu a hudby. V druhém případě však veřejnost vnucovaný pohled na ně nepřijala. Možná spíše naopak. Zanikající řemeslo, silně spojované s českou krajinou, zakořenilo v romantických motivech společnosti ještě pevněji. Romantický pohled na pověsti o divých bytostech však nahradily pověsti historizující.

V tradici některých autorů se lze i v českém prostředí dodnes setkat s dotazy, zda byli mlynáři považováni za jakési řemeslo na okraji společnosti.[6] Na českém území mlynářovo zvláštní postavení vyvěralo z hospodářských a člověčenských vazeb, které měl s vrchností. Pohled na mlynáře se dá ve středověku jistě považovat za zvláštní i díky mlýnské technologii, kdy například i jen zvuky, které se z mlýna ozývaly, mohly vést ke vzniku řady dohadů, nemluvě o mystériu přeměny zrna v chléb, které si v budoucnu zaslouží jistě více pozornosti. Navíc krajinné umístění mlýnů, které stály mnohdy v blízkosti rasoven a dalších objektů mimo městskou zástavbu, svádělo k představám o setkávání se lidí, kteří skutečně na okraji společnosti byli. Mlýny tak zasáhly oblast zakázané erotiky a další společností odsuzované sféry.[7]

V repertoáru mlýnských příběhů ale najdeme i opačné přístupy, kdy naopak mlýny a mlynáři sloužili jako základ rodové svébytnosti a starobylosti. Jedny z nejznámějších pověstí jsou totiž pověsti heraldické, erbovní, ale také etiologické, legendární. Zástupců vyšší i nižší šlechty, která užívala ve svém erbu znak mlýnského kola, kamene či jinou mlynářskou symboliku, byla celá řada. Asi nejznámější pověst, která se v obdobných podobách vyskytuje i v Německu, Polsku a Rusku, se váže k pánům z Veitmile a vypráví příběh, jak pánové z Veitmile získali svůj přívlastek Krabicové.[8]

Mlynář zde vystupuje coby utajený vychovatel dětí pána z Veitmile, avšak jeho postava není nikterak zdůrazněna. Dalším rodem, který ve svém erbu nesl znak související s mlynářstvím, byli Kocové z Dobrše. Jejich znak tvořilo zlaté kolo se čtyřmi loukotěmi na modrém podkladu.[9]

Mlýnské kolo měli ve znaku také Oderští z Lideřova. Příběhů k zakotvení jejich rodu uvádí Paprocký ve svém *Zrcadle* několik. Podle jedné z pověstí navrhl mlýn, coby funkční zařízení na mletí obilí, předek Lideřovských. Jejich erb je tedy tak starobylý jako sám mlýn.[10]

Mlynářské pověsti se dále vedle místních, případně architektonických a historických příběhů zaměřují především na pověsti numinózní, v nichž vystupují nadpřirozené bytosti, často čerti, vodníci a mlynáři čarodějníci. Tyto pověsti jsou ostatně nejčastější, avšak také nejuniformnější, a častokrát se ve skutečnosti řadí mezi

6 Viz Jacques Le Goff, *Peníze a život*, Praha 2005.

7 O mlýnech v lidové slovesnosti včetně mlýnů jakožto míst neřestí viz J. Mager, *Die Kulturgeschcihte*.

8 Více Bartoloměj paprocký, *Diadochos*, Kniha druhá − O stavu panském, Praha 1602, s. 340–341; Irena Hrabětová, *Erbovní pověsti v českých spisech Bartoloměje Paprockého z Hlohol*, Brno 1992, s. 43–46.

9 Josef PAVEL – Naďa MOYZESOVÁ, *Velká kniha pověstí z českých, moravských a slezských hradů a zámků*, Praha 2007, s. 49.

10 Tuto verzi však Paprocký hned popírá a připomíná, že mlýny pocházejí od Sikulů, jimž je darovala bohyně Ceres

Obrázek 1 – Krajánek. Muzeum Podbrdska.

vyprávění pohádková. Obecně lze říci, že nejběžnější jsou pověsti o hastrmanech.[11] Ti někdy vystupovali jako zlé a škodolibé bytosti, které se mlynářům mstily, jindy se však k mlynáři chovaly přátelsky a nejednou mu pomohly i s vodou a samotným mlýnem.

Přitažlivým důvodem tak bohatého spektra pověstí o mlynářích, ale také důvodem velkého územního rozptylu některých pověstí, mohou být vyprávění tovaryšů a mlýnům blízkých krajánků, putujících dělníků, kteří chodili za prací po mlýnech. Samozřejmě platí, že určité skupiny lidí tíhnou k určitým druhům pověstí. Jiné pověsti si vyprávějí děti, jiné ženy, jiné lidé od určitého řemesla. Krajánci jsou dodnes spojováni s vyprávěním příběhů i novinek „ze světa".[12] Na svém putování se však nesetkávali pouze s lidmi od vody, ale také s mleči a pak samozřejmě i s dalšími řemeslníky, kteří jejich pozoruhodná vyprávění šířili dále na svých cestách a zároveň obohacovali zásobu příběhů těchto mlynářských dělníků.[13] I díky nim se zřejmě mnohé z pověstí usadily na vzdálených a vzájemně si nepodobných místech. Vedle standardních přenosů pověstí, jakými byly biologické, generační a migrační cesty, mohly vznikat podobné náměty i autochtonně. Ostatně třeba příběhy o vodních tvorech jsou známy prakticky po celém světě. Důvodem je to, že jsou-li životní poměry určitých skupin podobné, tedy že společnost dospěla do shodného vývoje určité sféry kultury a hospodářských poměrů, může dojít ke vzniku podobných námětů.[14]

Příkladem klasického šíření ve společnosti jsou potom třeba černé hodinky, draní peří, domácí šití a další především společné práce, vesnické slavnosti jako svatby, masopust, dožínky, poutě apod.[15] Ne všechny pověsti však byly rozšířeny do vzdálených míst. Jejich motivem také nemusela být šokující či těžko uvěřitelná událost spojená s loupežníky, vodníky či nějakým hrdinným skutkem. Zajímavý případ vzniku regionální pověsti, respektive příběhu, který byl jako pověst chápán, neboť splňoval všechny její charakteristiky, popsala etnografka a folkloristka Marie Ková-

11 Bohumil Ježek, *Vyprávělo se*, s. l. 2007, povídky: Vodník na Papírně, O mlynáři, Vodníkova pomsta atd.

12 Viz SOkA Benešov, fond Osobní fond Marie Kovářová (dále OF Marie Kovářová), kart. 13, inv. č. 499, Krajánek, rukopis, s. 1–2.

13 Viz například Jan Rajlich – Jan Rajlich – Alena Rajlichová, *Karel Vojtěch Rajlich Na vandru 1895–1905, Zápisky kovářského tovaryše z cest po Evropě a do svaté země k božímu hrobu*, Brno 2006.

14 Na podobné jevy se zaměřuje kulturní antropologie, která sleduje nejen opakující se příběhové motivy, ale také i iniciační rituály apod.

15 Oldřich Sirovátka, *Srovnávací studie o české lidové slovesnosti*, Brno 1996, s. 27–43.

řová (1910–1993), významná pracovnice Vlastivědného muzea Podblanicka.[16] Ta ve své povídce *Z okolí Benešova – Dražba Bedrčského mlýna*[17] vzpomíná, jak jako malá slýchala příběh o pracovitém svobodnickém rodu Jankovských z jižních Čech, jehož zástupci si na začátku 19. století zakoupili mlýn čp. 10 v Bedrči u Benešova. Jejich hospodaření popisuje jako velmi úspěšné a připomíná několik zvláštních momentů. Například že dva synové Jankovských ztroskotali i s vyplaceným věnem na moři cestou do Ameriky. Na mlýně s rodiči pak zůstaly dvě dcery. Mladší Kateřina se provdala za řezníka Kanderála do Benešova a dcera Františka za „*mlynáře bez mlýna*“ Tomáše Semráda. Semrád postupně mlýn i hospodářské budovy zadlužil a přišel o ně. Jeho žena z toho následně přišla o rozum. Marie Kovářová se později rozhodla toto vyprávění ověřit a zjistila, že je ve větší míře pravdivé. Své zpracování přesto začíná slovy „*Bylo – nebylo*“, mluví o tom, že je to „*Příběh o dobrotě a bláhové důvěřivosti… o čestném zchudnutí i o nečestném zbohatnutí*“. Poeticky popisuje příběh, v němž se vyskytují kromě ověřených faktů také prvky zlatého čepce, který vlastnila mlynářka Jankovská, a podobné neběžné okolnosti. Z archivních dokumentů se nicméně skutečně dozvídáme o tom, jak Jankovští koupený mlýn drželi pouze z ¼, druhou ¼ měla dcera Františka a ½ její manžel Tomáš Semrád, který mlýn dohnal až k exekuci, ve které ho na počátku 19. století koupil Ignác Seewald a Jankovští byli nuceni odstěhovat se k dceři do Benešova, kam předtím odešla i dcera Františka s manželem. Ta měla dožít bezdětná a osamělá. Tento reálný příběh, poměrně dobře doložený,[18] v sobě nese několik zvláštních prvků, které se k němu postupem času zřejmě navázaly, aby ho ozvláštnily, čímž ho však zároveň zaslaly do sfér pověstí. Jiné skutečnosti byly naopak při vyprávění opomenuty a nakonec zcela zapomenuty. Příběh, který je popisován, nedoznal takové atraktivity jako pověsti, které se nám rozšířily po značném území. Popisuje v podstatě souběh několika možných událostí, ovšem takových, jež by neměly být chápány jako norma chování. Pověst tak zachovala vyprávění o nepřijatelném jednání některých aktérů, které venkovská společnost Benešovska odmítala uznat za standard, a tak si je uchovala po několik generací.

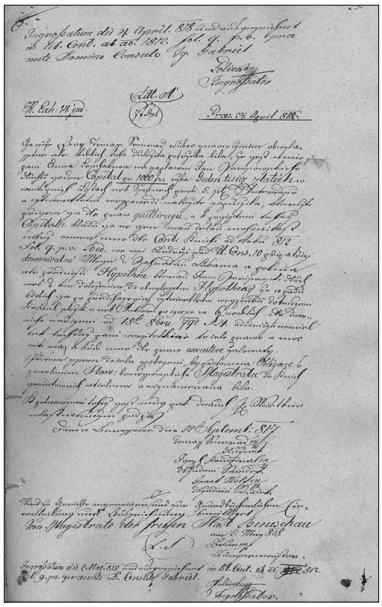

Obrázek 2 – Zápis dluhu Tomáše Semráda.

16 V současnosti Muzeum Podblanicka.

17 SOkA Benešov, OF Marie Kovářová, kart. 13, inv. č. 535, Z okolí Benešova – Dražba Bedrčského mlýna, rukopis, s. 1–5; dále SOkA Benešov, Archiv města (dále AM) Benešov, kart 36, inv. č. 709, sign. XF, Záležitosti benešovských mlýnů – Bedrčský mlýn; SOkA Benešov AM Benešov, kniha č. 124, inv. č. 140, Liber obligationum et quietantarum. s. 25.

18 Viz SOkA Benešov, fond AM Benešov, kart 33, inv. č. 697, sign. IX 1 G, Záležitosti bedrčského mlýna.

Denckwürdiger Geschichten. 1023

1649. Den 6. ejusd. hat man gleichfalls zu Prag einen Kayserl. Soldaten von Graff Conrzischen Regiment / seiner Nation ein Weib hinrichtet / welcher das Seb gehabt / daß er sich / nicht allein in unterschiedlichen Malefactoren / bevorauß und absonderlich aber in zeit währender Pragerischer Belägerung / tapffer gehalten / meiste er vor etlichen Tagen einen Seelbauern / sobaym Alt-Schärer Rach bedient gewest / in voller weiß ferrenerlich erstochen / auch einen Kauffmann / Matthias Jesta genannt / gefährlich verwundt / dessgleichen ein Weib mit einem Hieb hieb beschädiget / auff dem Alt-Schärer Platz / dessen Leichnam zwar gewest / daß ihme anfänglich die Hand abgehauen / hernacher stranguliret werden sollen / aber auß Gnaden / und daß ihn der Scharpfrichter nit angreiffe / er) endlich durch das Schwert hingerichtet.

Unterm dato 22. Aprilis auff der Saschß / ist Mordthat vorhanden / daß zu Jägerndorff der Wayser Jorgel den Obristen Hausman in einem Dieß durch den Haß schiessend / tödtlich verwundet.

Was den 12. May / bey Nacht ums 10. Uhr im Haag / mit dem Englischen Abgesandten von London / Nahmens Isaac Dorisiar / für eine Tragedi gespielet / in dem selbiger mit 12. Wunden niedergeffossen worden / davon lesche der Geschichtschreiber Leite droben die Englische Sachen / allda alle mit klaren Umständen referiret zu finden seyn wird.

Damaliger Zeit hat sich zu Eschemeil in Böhmen ein erschröckliche Exempel zugetragen / In dem ungefehr den 6. May eines armen Manns Sohn / der 18. Jahr lang im Krieg gewesen / zu Haus kommen / sich aber niemanden als seiner Schwester zu erkennen gegeben / in der Nacht von seiner eigenen Mutter ermordet worden. Als sie aber deß andern Tags von der Rechnr vernommen / daß solcher ihr Sohn / das sie sich erkennet / der Vater in einen Brunnen gestürtzet / und die Schwester / als sie ungefehr die Mutter hangen gesehen / für Schrecken auch gestorben.

Dienstag den 13. 8. May / hat in wiel erwehnter Statt Prag ein Corner vom Conysch-Regiment / sein eigener Schwoll / welch groß schwanger / und dem Mann in währendem spielen kein Geld mehr geben wollen / mit dem Degel durchrennt / daß in einer viertel Stund das Weib / sampt der lebendigen Frucht / Todes verfahren.

Den 20. 10. ejusd. abermahl zu Prag / habe ein Lieutenant vom Kocarzischen Regiment / einen Musquetierer gleichfalls von diesem Regiment ein trunckener weiß / und ohne einige gegebene Ursach / durch einen Stroch auff freyer offenen Gassen den Kopff ab / daß er nur bloß an derselben Statt / einen 2. Finger breit an der Haut hangend geblieben / über welche 2. trefflichaffte Verbrechen / den 12. 22. hujus, fünff ganzer Stunden Stand-Rechtes gehaltten / und die Ehäter zu hochverdienter Straffe des Todes verwiesen worden.

Dienstag den 10. 20. Julij / ward zu Nürnberg ein gottloser Vater / Mörder / Namens Samuel Oosscher / welcher auff Angebung seiner Mutter seinen leiblichen Vater ermordet / nach aufgestandener 17. wochentlicher Gefängnüß / vom Leben zum Tod gerichtet / deme der Scharpfrichter von unten auff 22. Geschöse gegeben / ehe ihm nachmals auff Rad gelegt.

Ihme ist den 7. Augusti seine ehrbare Mutter / als welche ihrem Mann gleichfalls / Schläge gegeben helffen / gefolgt / in dem ihr erstlich auff der Richstatt die rechte Hand abgehauen / nachmals mit dem Schwert gerichtet / der Cörper verbrannt / Hand und Kopff aber auff das hohe Gericht auffgesetzet worden.

Gleichmäßigen Ende hat die Marggräfin de Bouffs / sampt ihrer Tochter / 16. Jahr alt / weiln sie auff der Mutter Anstiften ihren Ehehern ermordet / bekommen / deme man ihnen zu Rheims in Schampanien beyden die Köpffe vom Macken geschlagen.

Was auch bey jetziger 2. Gesellen / welche den bekannten Kauffmann Paul Meichsen von Nürnberg / jüngsthin auff der Strassen nach Dreßden erschossen / bey man zwar / Mittwochs den 5. 18. Augusti / zu 40 Jahr bey decollirt / aber den einen darvon auffs Rad gelegt.

Item melden gewiß Briffe vom 4. Augusti daß zu Staade ein Kind so das andere wegen sollen / nü aber solches nicht schweigen wollen / ihme mit einem Messer das Gurgelen entzwey geschnitten / da denn die Mutter / so im Hof geruhsichen und ungefehr darzu kommen / das andere Kind mit dem Waschholz darnieder geschlagen / und sich nachmahls erhencken wollen / die aber von einem Mann noch erretter worden.

Zu der Zeit wurden 2. Juden / die vor ungefehr 6. Jahren dem Herzog Henrichen von Sassen / auß seinem Zimmer zu Prag über zehen tausent Thaler werth gestohlen / erfunden / die man allda zu gedachtem Prag zu gefänglichen Hafften gebracht.

Erschröcklich / ja sagt ungleublich zu hören ist es / was im Monat Augusto dieses Jahrs / unweit von der Statt Upsal im Königreich Schweden sich begeben / weil solches unterm dato 10 Upsal den 22. hujus, mit nachfolgenden Umständen überschrieben worden:

Nach sitzen war ein Bauer nach dem Walde gangen / welchen bald 2. Mörder angetroffen / und ihme den Rest geben wollen. Demnach er aber bittlich um sein Leben gebeten / der er zwar solcher erlangt / doch mit solchen Beding / er / wo möglich / verschaffen wolte / daß sie ein schwanger Weib / so mit dem ersten Kind geht / bekommen möchten / als der ihnen dieses zu ihm versprechen wolte / wollten sie ihm mit allem jetzo gleich 100. Rixdir. lassen / sondern auch / daß er solche zu ihren gebrauch führe / noch andere 100. Rixdahler darzu verehren. Der Bauer / bey dem das Gelt (wie gemeiniglich allen Menschen) die Augen verblendet / replicirte zwar / er

Theatr. Europ. Tom. VI. Xxxx ij wie

Obrázek 3 – Zpráva o zavraždění syna ve mlýně, Theatrum Europaeum 1663.

Jsouc na řece mlýn, pověst o vraždě syna

Jednou z nejznámějších pověstí, která je na českém území spjata s mlýny, je pověst o synovi, kterého zavraždili rodiče pro peníze, když se po letech vrátil a oni ho nepoznali. Jedná se o oblíbený motiv, se kterým se můžeme setkat na vícero mlýnech. Tento známý morytát se objevoval často v souvislosti s proběhlými válečnými událostmi a dalšími krizovými obdobími. Velkou oblibu příběhu jistě zajistila kramářská píseň *Jsouc na řece mlýn*.[19] Za všechny lokality, na kterých je příběh připomínán, lze vzpomenout slavný Dolský mlýn v Kamenické Stráni v okrese Děčín, kde se natáčela pohádka *Pyšná princezna*,[20] či Vrahovský mlýn v Nalžovicích v okrese Příbram.[21] V obou případech se jedná o převzatý syžet o zavražděném synu, který je znám také z Polska, Francie, Anglie, Německa a Švýcarska. Pověst bývá v regionech, kde se vyskytuje, považována za pravdivou a v případě Dolského mlýna je tak přijímána i širší veřejností, neboť na ni upozorňují prakticky veškeré internetové stránky, na nichž je mlýn zmiňován. Verze pověsti na uvedených mlýnech se liší jen v několika bodech. My samozřejmě vycházíme z podoby pověsti, v jaké byla písemně zaznamenána. Příběh vraždy syna v Dolském mlýně je zasazen do 16. století, kdy syn odchází do světa na zkušenou. Po návratu se nedá rodičům poznat a ubytovává se coby pocestný. V noci je pro peníze rodiči zavražděn. Ti ráno od sousedů zjišťují, že zavraždili vlastního syna, načež se mlynář oběsí a mlynářka skočí do náhonu. Zde se navíc objevuje motiv bloudícího synova ducha, který se ve vyprávěných verzích pověsti vyskytuje do současnosti.

V Habartově podání o Vrahovském mlýně, které převzal od Jaroslava Makuše, se příběh stal „*Před dávnými časy — asi před 150 lety — žil ve mlýně zámožný mlynář…*“[22] Ten byl bohatý a mohl tak vyplatit syna z povinnosti jít na vojnu, ale neudělal to. Syn se vrátil po 14 letech. Zde jako prvek zvyšující věrohodnost Habart uvádí, že to bylo na podzim. Dále byl příběh podobný. Mlynáři zjistili, že u nich ubytovaný muž má u sebe truhlici s penězi, jíž se rozhodli zmocnit. V noci proto vojáka sekerou zabili a okradli o klíče k truhlici. V ní však vedle peněz nalezli také

19 Její provedení bylo roku 1971 zfilmováno. Viz Jiří Brdečka, *Jsouc na řece mlýn jeden*, 1971.

20 Oldřich Lichtenberg, *Uhlíř a poklad, Pověsti z Českokamenicka*, Česká Kamenice 1996.

21 Čeněk Habart, *Sedlčansko, Sedlecko a Voticko*. Popis a dějiny krajiny mezi stříbropěnnou Vltavou a památným Blaníkem a vylíčení života jejího lidu I, Sedlčany 1995 (reprint z roku 1925), s. 222–223.

22 Jde zhruba o období 2. poloviny 18. století, kdy probíhaly války o rakouské dědictví 1740–1748 a rakousko-turecké války 1787–1791.

listiny odhalující jeho totožnost. Zde mlynář ještě v noc vraždy vykřičel svůj zločin ve vsi a mlynářka se vrhla do nejhlubší vody pod hráz.

Pomineme-li drobné odchylky, je patrné, že jde o totožnou pověst jen regionálně pozměněnou. V obou případech byla na mlýn pověst dosazena druhotně. V prvním možná díky tomu, že jde o známou a atraktivní lokalitu, a v druhém byl jistě na vině název mlýna, který zde máme doložený minimálně již v 18. století.[23] V případě Vrahovského mlýna pak můžeme sledovat také současné chybné přenesení pověsti na větrný mlýn v Příčovech, ke kterému došlo nedůsledným čtením právě Habartovy publikace. Autorem, který pověst zasadil také na nedaleký větrný mlýn v Příčovech, byl Pavel Toufar ve své publikace Záhadné Sedlčansko.[24] Důvodem přenesení pověsti z Vrahovského mlýna je zřejmě fakt, že popis pověsti o zavražděném synovi se v publikaci Čeňka Habarta, z níž Pavel Toufar nepochybně vycházel, nachází na stejné stránce jako fotografie větrného mlýna v Příčovech. Uskutečnění příběhu ve výše zmíněných mlýnech v určité míře vylučuje již samotný průběh pověsti, tak jak je popsán, tedy utopení se v náhonu, jehož voda je v případě Dolského mlýna přiváděna jen krátkým avšak mohutným náhonem rovnou z jezu.[25] To samé vlastně platí pro mlýn v Nalžovicích, jehož akumulační nádrž, která dnes stojí přes silnici nad mlýnem, také nebyla pro popsané utonutí zcela ideální. Jde však pouze o detaily, o kterých by se dalo polemizovat. V historii obou mlýnů se však žádnou podobnou událost nalézt nepodařilo. Nalžovický mlýn měl být dokonce dlouhou dobu po uvedené „příhodě“ opuštěn. Jeho provoz byl však v posledních 250 letech s největší pravděpodobností kontinuální.[26]

Předestřenému syžetu se ve 40. letech 20. století zevrubně věnoval historik, polonista a bohemista Karel Krejčí (1904–1979), který se zaměřoval na studium především slovanské a české literatury 19. a 20. století.[27] Za pomoci analýzy jednotlivých prvků děl, která pracovala s motivem zavražděného syna, a za pomoci srovnávací historie odhalil mnohé vývojové tendence tohoto syžetu, který však vlastně minimálně pracoval s mlynáři coby hlavními postavami.[28] Vypátral, že totožný námět se vyskytuje v celé řadě dalších děl, minimálně od 18. století až po století 20., přičemž samotný původ příběhu je ještě starší.

Tím zřejmě nejznámějším a vůči dnešku vlastně i de facto nejmladším dílem, které bylo předestřeným syžetem ovlivněno, je hra *Nedorozumění* (*Le Malentendu*) od Alberta Camuse z roku 1944, která byla shodou okolností inspirována jeho návštěvou Čech. Tentokrát však nejsou vrahy rodiče mlynáři, ale sestra s matkou provozující penzion na Moravě. Ty nepoznají navrátivšího se bratra a syna, který se u nich ubytuje, a v noci ho zabijí, přičemž v tomto případě se nejedná o ojedinělý

23 Viz I. vojenské mapování 1764–1768, výřez, http://oldmaps.geolab.cz/ (accessed 2016-01-05).

24 Pavel Toufar, *Záhadné Sedlčansko*, Tajemnou českou krajinou, Benešov 2003, s. 152–153.

25 K historii mlýna viz Natálie Belisová, *Osud má jméno Dolský mlýn*, Děčín 2012.

26 Žádná delší prodleva v držbě mlýna ani údaj, který by podobné potvrzoval, nebyl nalezen ani ve fondu Velkostatek Nalžovice, ani v matričních záznamech.

27 Josef Tomeš a kol., *Český biografický slovník XX. století*, K–P, Praha 1999, s. 178.

28 Karel Krejčík, *Putování sujetu o „synu zavražděném rodiči“*, in: Slavia XVIII, sešit 3–4, 1974–1948, s. 406–437.

počin vraždy, ale o opakující se způsob jejich přivýdělku. Podání hry je zcela odlišné od podání pověstí či kramářských písní, přesto obě vražedkyně končí svůj příběh sebevraždou. Matka ukončuje život skokem do vody, dcera se v závěru oběsí.

Z dalších děl, která Karel Krejčí využil při popisu syžetu o zabitém synovi, si pak můžeme jmenovat *Překvapení* (*Niespodzianka*) od Karola Huberta Rostworowského, jehož hra byla uveřejněna dne 23. února 1929 v Krakově, přičemž děj se odehrává v polské vesnici v průběhu hospodářské krize. Ani zde nevystupují v roli rodičů mlynáři. Podobně jako v případě Camusovy hry dílo vzniká v období úpadku a bídy, které k tragickému zhodnocení společnosti vybízí. I zde vraždí matka, která se tentokrát snaží zajistit dostatek prostředků pro druhého syna. Otec je zde jakousi pasivní figurkou, stejně jako mladší sestra. Z dalších literárních děl, s nimiž Krejčí pracoval, je pak třeba zmínit *Osudnou zvědavost* (*Fatal Curiosity*) od George Lilliho z roku 1736, která se odehrává v měšťanském prostředí západního pobřeží Anglie. Německé drama od Heinricha Brömela z 80. let. 18. století *Wilmot a Agnes neboli Pýcha a zoufalství* (*Wilmot und Agnes: oder Stolz und Verzweiflung*). Dále dílo Karla Philippa Moritze *Umrlec či host* (*Blunt oder der Gast*) z roku 1781 a *Osudný den* (*Der vierundzwanzigste Februar*) Zachariase Wernera z roku 1809, který se odehrává ve švýcarském hostinci, přičemž hra pojednává o nevyhnutelnosti osudu, kdy v den 24. února postupně umírají tři generace rodiny: děd, sestra, chlapec a otec.

Vedle těchto děl však nadále probíhá zpracování a přenos pověsti na lidové úrovni. V díle *Des Knaben Wunderhorn* (*Chlapcův kouzelný roh*) od Clemense Wenzeslause Brentaneho de La Roche a Achima von Arnima známe dále zpracování *Vraždící hostitelka* (*Die Mordwirthin*) z roku 1808, na jejímž základě pak vzniká další folklor, včetně toho, kde se v hlavní roli začíná objevovat právě osoba mlynáře a mlynářky, jejichž tragický příběh získává rámec, který se nám zachoval v drobných odlišnostech do současnosti. V příbězích kromě rodičů a syna vystupuje někdy sestra zavražděného, jindy sousedé, již syna potkali před příjezdem na mlýn. Někdy svou roli v příběhu získává i kat, který následně hanobí a pohřbívá těla rodičů, jakožto vrahů a sebevrahů, mimo posvátnou půdu hřbitova.

Přesně tak tomu je i v příběhu od Josefa Svátka *Rodiče zavraždili syna*.[29] V jeho podání je děj a osoby v podstatě jednoduchý a odpovídá formě vyprávěné pověsti a kramářské písni konce 19. století, jak byla později zfilmována. Josef Svátek využil tohoto oblíbeného námětu a zapojil ho do svého historického prozaického díla *Paměti katovské rodiny Mydlářů, Neúprosná kola osudu*. Svátek, coby praktikující historik, příběh situoval do vsi Černolice, která leží jihozápadně od Prahy, poblíž řeky Berounky. Časově pak, samozřejmě ve shodě se zbytkem románu, příběh zařazuje do let 1649−1650. Dle jeho textu se syn Josef nechal dobrovolně naverbovat do války a po 15 letech se vrátil do rodného kraje, kde ho rodiče ve spánku zavraždili. Ve své povídce se tak Svátek zaměřuje především na průběh návštěvy syna, vykonání vraždy a následné odhalení pravdy ze strany sestry zabitého. Ovšem ani zde není otcem hocha mlynář, ale chudý baráčník Váňa, který o většinu majetku

29 Josef Svátek, *Paměti katovské rodiny Mydlářů v Praze 4. díl, Neúprosná kola osudu*, Praha 2006, s. 85–111.

přišel v souvislosti s válečnými událostmi, a motivem vraždy je tak snaha o zlepšení vlastní životní úrovně. Josef Svátek tak při své tvorbě zjevně využil zprávy z roku 1649 z německy psaného historického cyklu *Theatrum Europaeum,* neboť jeho verze odpovídá události tak, jak je zde popsána.[30] Sám pak také ve svém příběhu připomíná, že *„…událost v obci Černolicích, která nejen v Čechách, ale i v sousedních zemích veliký hluk způsobila, takže o ní i letáky byly tištěny a kronikáři ji jako něco neobyčejného do svých letopisů zaznamenávali".*[31] V uvedeném cyklu *Theatrum Europaeum* se pro rok 1649 nachází zpráva, v níž se píše, že *„Damaliger Zeit hat sich zu Tschernels in Böhmen ein erschröcklich Exempel zugetragen. In dem ungefehr den 6. May eines armen Manns Sohn (der 18 Jahrlang im Krieg gewesen) zu Haus kommen sich aber niemanden als seinen Schwester zu erfennen gegeben. In der Nacht von seiner eigenen Mutter ermordet worden. Als sie aber des andern Tags von der Tochter vernommen, daß solcher ihr Sohn hat sie sich erhenckt, der Vater in einen Brunnen gestürzt und die Schwester, als sie ungesehre die Mutter hangen gesehen, für Schrecken auch gestorben."*[32] Tedy že zhruba dne 6. května 1649 se v Černolicích v Čechách stal strašný případ. Po 18 letech se z války vrátil syn chudého muže, který se nedal, vyjma sestry, nikomu poznat. V noci ho matka zavraždila. Když druhý den od dcery zjistila, že šlo o jejího syna, oběsila se, otec skočil do studny a sestra hrůzou zemřela. Právě tento příběh je patrně nejstarší písemně zaznamenanou zprávou, která se nám o této „příhodě" zachovala. Zůstává však otázkou, zda Svátek neznal uvedený příběh i z jiných zdrojů, či je jeho údaj o množství vycházejících zpráv jen literárním počinem. Jako v případě ostatních pověstí, přesto ani zde nevíme, zda šlo o skutečnou událost, ačkoliv velmi konkrétně popsanou, či byl syžet autory využit jako zajímavý příběh hodící se do události konce války, a jeho původ je ještě starší a možná opravdu pouze smyšlený.[33]

Závěrem

Z nastíněných údajů je patrné, že pověsti vztahující se k mlýnům nikterak nevybočují z rámce ostatních, zejména numinózních pověstí. Popsat zde jednotlivé náměty, které jsou spojeny například s divými bytostmi vyskytujícími se v okolí mlýna, a analyzovat je, by byla práce možná nekonečná a pro potřeby předkládané publikace i zbytečná.[34] Jedná se však o téma, které se své pozornosti jistě dočká, neboť šířka možných námětů, na něž se lze zaměřit, je rozsáhlá.

Příspěvek potvrzuje, že některé skupiny pověstí skutečně mohly začít jako vzpomínková vyprávění, ke kterým se přidružily další atraktivní prvky příběhu, jak jsme

30 Johann Phillip Abelinus, *Theatrum Europaeum 6. Sechster und letzter Theil… vom Jahr Christi 1647 bis 1651…, Frankfurt am Mayn 1663, rok 1649, s. 1023.*

31 Tamtéž, s. 111.

32 J. Abelinus, *Theatrum Europaeum 6*., s. 1023.

33 Motivy vraždy přímých rodinných příslušníků byly oblíbené už i v řeckých bájích a pověstech.

34 Pro srovnání viz Jan Luffer, *Klasifikace folklorní prózy* (Návrh katalogu českých numinózních pověstí), disertační práce, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy v Praze, Ústav etnologie, Praha 2011.

viděli na případě Bedrčského mlýna. Jindy se pověst oprostila od svého individuálního nositele a totožný příběh začal být vyprávěn o vícero mlýnech. Tak tomu je i v případě slavného syžetu o zavražděném synovi, který ač původem nesouvisel s mlýny, a dost možná byl dokonce zcela vymyšlený, se s nimi v českém prostředí minimálně v 19. století neoddělitelně spojil, ačkoliv do něj byl evidentně zasazen až druhotně.

Pověsti vznikaly jednak z touhy poslouchat dobrodružná vyprávění, jindy byly vymyšleny cíleně, aby podpořily verzi nějaké historické události či historického vývoje. Ne náhodou zůstávají uchovány a hluboko zakořeněny regionální pověsti, které zvyšují důležitost a historickou významnost určitých míst. Na pověsti mnohdy upozorňují samotné názvy mlýnů. V případě, že se mlýn jmenuje Ďáblův, Čertův, Strašidelný, ale třeba i Černý, je skoro jisté, že se k němu bude vázat nějaká pověst. Stejně jako u ostatních pověstí bychom v jejich historii však na skutečnou událost, kterou bychom se „strašením" mohli spojovat, narazili jen úplnou náhodou. My dnes sice chápeme pověst jako něco, co připomíná pohádku, ovšem jen v teoretické rovině. Objektivně jsme schopni říci, že pověst je smyšlená, přijde-li ale na konkrétní vyprávění, nedokážeme mnohdy mezi ní a pohádkou vidět jasnou dělicí čáru. Bylo tomu tak i v původní tradiční společnosti. Byť si sice pověst pohrává s naším myšlením a jeho logickým uvažováním, stále máme chuť považovat příběh, který vypráví, za pravdivý. Pověst byla vlastně obdobou dnešních historických románů a filmů. I jim totiž mají lidé sklon věřit.

Ostatně mnohdy mohli být autory či spoluautory příběhů sami mlynáři a především krajánci, kteří pověsti šířili na svých cestách. Přenos jednotlivých příběhů tak mohl probíhat na velké vzdálenosti, jelikož je dále šířili i další putující řemeslníci. Tematika vyprávění byla široká. Mezi obyčejným lidem se však více než se vzpomínáním erbovních pověstí můžeme setkat s příběhy obyčejných mlynářů, kteří se někdy postavili lupičům, jindy vrchnosti. Někdy naopak jejich lakomství a touha po zbohatnutí vedla k neštěstí druhých i jich samotných. Různorodá slovesná i stylistická tvářnost pověstí se pak měnila nejen v průběhu svého časového vývoje, ale také díky prostorovému přenosu.

Oldřich Sirovátka připomíná, že pověsti patřily k nejživějším druhům lidového vyprávění.[35] Zejména pak pověsti pověrečné, démonologické, o hastrmanu, divoženkách apod. I s tím se stále setkáváme. Dodnes máme tendence, například když někudy jdeme, začít vyprávět o hrůzách a zajímavostech, které se na určitém místě staly. Sami pak naše vyprávění uzpůsobujeme tak, aby se líbila. Je to v lidské povaze a je to právě tato naše vypravěčská touha, která zanikajícím mlýnům v české krajině zajišťuje další trvání alespoň v pověstech.

35 Oldřich Sirovátka, *Česká pohádka a pověst v lidově tradici a dětské literatuře*, Brno 1998, s. 49.